

J.B. ELISSAMBURU ETA GRATIEN ADEMA

Saran, 1991-XII-20

Piarres Xarritton

Gratien Adéma eta Jean Baptiste Elissamburu, bi idazle lapurtar ditugu, maiz elkarri kontrajarri direnak: bat apezta eta kalonjea, bestea militarra eta kapitaina, bat erregetiarra eta xuria, bestea errepublikazalea eta gorria. Bizkitartean beste horrenbeste bederen bagenuke errateko, biak uztarri berean parekatu nahi bagenitu: biak berdin euskaltzaleak, biak berdin bertsozaleak, biak Larresoroko ikastegi berean eta irakasle beren aintzinean iraganak.

Horiek oro ordea presaka eta larri-larria ikusiak eta erranak dira, eta menturaz gauzen hurbilgotik ikertzeko ordua etorri zaigu, Elissambururen mendeurrenaren karietara.

Hasteko ohartzen gara, Sara eta Senpereko auzo herrietan, eta biak urte berean, 1828an, senpertarra apirilaren 14ean, eta saratarra abuztuaren 14ean, sortu baziren ere, ez zituztela Gratien Adémak eta Jean Baptiste Elissamburuk bizitzeko baldintza berak ohantzean aurkitu: Lehe-na ezen etxe oneko semea zen; aita kaskoina, Haute-Garonne-ko departamenduan jaioa, baina mediku bezala Senperen kokatua, etxeko alaba handiarekin ezkondurik. Honen emaztea eta Gratien tipiaren ama alabaina, Catherine Goyeneche, Jean Blaise Goyeneche (1778-1842), XIX. mendearen lehen herenean Lapurdik izan duen herri-gizon garrantzitsuenetarik baten arreba zen. Honen etxean aterbetu ziren bai Josep Bonaparte erregea, 1814ean, bai Don Karlos erregea, 1839an, Hegoaldetik ihesi mugan iragan zirelarik, frantsesa eta espainola, bakoitza bere aldian (1).

Bigarrena, berriz ez zen handietarik, hamargarren haur sortua baitzen, Piarresenean bizi zen Elissamburu-Irazabal familian. Gehiago oraino, doi-doia zazpi urte zituelarik Jean Baptiste tipiak, ama Juana eta aita Mixel guarda, biak hil ziren hilabetea barne, familia desegin zen, eta

(1) "Gratien Adéma-Zalduby-ren bizia ta lanak", P. Charritton, *Mundaiz*, 1985, Donostia, n.º 29, 47. orr.

Janbattit tipia, Saran gelditu zen, Dominika, 21 urteko bere arreba gehienekin. Gero, hortik landa, zer izan zen umezurtzaren bizia Saran, zuzen eta zehatz, ez dakigu. Jean Baptiste Etcheverry, Harizmendiko nausia baitzuen bataioko aitabitxi, erran izan da, honek begia atxiki ziola semebitxiari, burasoen ordeaz, eta eskolatzeko ere, honek zukeela lagundu, Larresoroko ikastetxera bidali baitzuten, baina ez dugu sinesten, eta hona zergatik:

Larresoroko paperak, Uztaritzeko ikastetxean direnak ikertzen direlarik, ikusten da hor, 1841eko urrian 6ean sartzen dela etxe horretan Gratien Adéma; 13 urte dituelarik ordukotz. Elissamburu-ren hatzik ez da ordea paper horietan ageri. 1843ko urrian zaiku agertzen, lehen aldikotz, saratar ikaslearen izena: 15 urte beteak ditu ordukotz, eta 7ean sartu dute. Ondoko ikasturtean ere 6ean dugu oraino gure gizonttoa, bere 16 urteekin, erran nahi baita, zinez maila apalarekin atera zela Sarako eskolatik. Nork edo zerk zuen beraz Larresoro-rat ekarri Janbattit Elissamburu, 1843ko urrietan? —Gure iduriko, bere haurride zaharragoen laguntzak beharbada, Léon eta Jean bi anaia guardenak bereziki, haurride horiek berek lagundu baitzuketen ere Jean Baptiste-n anaia tipiena, Martin, errient izateko doia eskolatzen. Bestela erran genezake Sarako apez zenbaitek, Costes erretorak (1837-1866) edo Lartirigoyen bikariak (1840-1845) ikusi zuela, komuniatzeko katixima egitearekin, buru ona zuela Piarreseneko umezurtzak, eta apezgai on bat egin zezakeela.

Dena dela, Larresoroko paperek salatzen digute oraino, bere frantseza apur bat finkatu ondoan lehen bi urtetan, J.B. Elissamburu, 6etik, 4era iragan zela, jautsian, 1845-1846eko ikasturtean. Adin bereko Gratien Adémak 2.egin zuen urte hartan.

Azken urte bat egiten dute oraino etxe berean, Larresoron, 1846-1847, Gratien Adémak 1. edo erretorika, eta J.B. Elissamburuk 3. Eta horretan amaitzen da bi lagunen Larresoroko egonaldia; senpertarria Baionako seminariora baitoa filosofia ikasketak egitera apezteko xedetan, saratarra berriz etxera itzultzen, apezgorako bideari uko eginik —bide horren hartzeko gogorik izan bazuen bederen behinere— eta soldadogoko bideari laster lotzeko xedetan.

Ez da dudarik, Larresoroko seminarioan, Janbattit Elissamburuk, bere “adin ederrenean”, iragan zituen lau urteek eragin handia izan zutela haren bizian eta haren obran. Han aurkitu baitzituen gure ustez bere euskaltzaletasunaren eta bere kulturaren oinarriak.

Ez zen ez, egia erran, deus gabe etorria, bere sortetxetik Larresoro-rat, zeren Sarako Jean Mendiburu eskolako errientarenganik ez balin bazen ere, Sarako Amezket edo Piarres Adame, Bidarteko Martin, Hazparneko Bordaxuri edo Katxo, Urruñako Tipy, batzuen bertsoak entzu-

nak, eta menturaz ikasiak, baitzituzken ordukotz, auzoko arto-xuritzetan edo herriko bestetan, 15 urteko "ixtudiant" gazteak. Bazuen beraz zer kanta gure Elissamburuk, Larresoron aurkitu zituen bere adineko lagun zenbaitekin. Hor gaindi zebiltzan alabaina, bere adineko Gratien Adéma bezala, berak baino urte bat gazteago zuten Jean Gorostarsou, ezepletarra (1829-1868), *Orhi-ko xoria* eta beste bizpalau kantu ederrenetarik ontu ondoan, Parisen apez higaturik, bere Senpereko osaba baitan, 40 urteak jo gabe, hil behar zena; edo hiru urte zaharrago zuten Pierre Dourisboure, bezkoiztarra (1825-1890), Vietnam-eko "Bahnar" deitu jendaiaren alde erabili zituen urratsen berri idatzirik utzi diguna; eta orduan Larresorok zeuzkan 140 ikasletarik berak hurbilagoetik ezagutu zituen beste lagunak.

Baina Larresoron baziren ere ikaslez bestalde, irakasle ta buruzagiak: Hor aurkitzen ditugu izen batzu neretzat bederen ezezagunak: Vidal, Loustau, Durruty, Palassie Lartigau, Pascau, de Quevedo, apezzen izenak, beste zenbait ez hala arrotzak, hala nola Maisonnave, lehenik irakasle eta gero buruzagi (1851-1871) izan zenarena Leoutre ekonomiarena (1845-1851) berriz aipatuko dugunarena César Duvoisin (1805-1869) ezepletar apez historialari jakintsunarena, 33tik 45era Larresoron baitzegoen, Jaureteche kanboar apez sainduarena, hau Hazparnen bikari egon ondoan (1818-1821), Larresororat igorria izan zen eta gero han higatu zen 1873 arte, euskarazko bizpalau eliza liburu argitaratzen zituela eta ere euskal ortografiaren berrizalen artean, J.P. Duvoisin-en arabera, aintzindari agertzen zela. Puntu honetaz zeren dugu oroit, ikusten dugularik euskal ortografiaz zer axola izan zuten geroxago bai Elissamburuk, bai Adémak, haren bi ikasle ohiek.

Alta bada ezin dugu ere ahantz nor zuten urte haietan Larresoron buruzagia; Etienne Haramboure, ziburutar apeza (1799-1869), Baionako bikario nagusi izan aintzin, hamasei urtez, 34etik 50era, seminario horretan buru atxiki baitzuten. Eta Elissamburu ta Adémaren historiatik bizpalau puntu altxa ditzakegu hain zuzen, argi adierazten baitute zer gogorekin bideratzen zuen Haramboure buruzagiak bere etxea. Hanbat larderia zainduz, eta etxeko ohiturak begiratu, baina ateak hetsi gabe kanpoko berriei ta gatazkei.

Elisamburuk berak ez digu bere paper ainitzik utzi, baina bada haren kantu bat, batzutan *Infirmierian* deitzen dena eta beste batzutan *Boltixura*, eta orduan zalantzan gabilta Larresoron egin ote zuen ala soldadogoan, baina gure ustez ez da dudarik: Lehen hitza bera, Gratien Adéma Larresoroko lagunari buruz ari baita:

"Erran duzun bezala, *Grazien maitia*,
Eritasun bat badut nik hainitz handia,
Mafrundi ta sukarra, bat eta bertzea,
Deus handirik ez dire, bainan gosetea".

“Gosetea”, hain zuzen aipagai izan dutela bi adiskidek badakigu bestalde. Gosete honen erantzulea bada ez da oraino “Betiri Sants”, “Leoutre” jaun ekonomia baizik, hemen “Leutre” bilakatzen dena 5. bertsoan:

“Eman zarotanean Leutrek afera,
Gan nintzen berehala erien atera...”

Gero agerturik ere hor gaindi “Boltixur” bat edo beste, asma deza-kegu erraz izengaraitiko zerbait zitekela, umorea laket zuten etxe horretan aise sartua.

Bestalde Jean Haritschelhar-ek argitaratu zuen 1978an, Baionako Erakustokiko aldizkarian “Zumalakarregiren Kantia”, Pariseko “Bibliothèque Nationale” delako artxibategian, J.B. Eliçamburu et Adema, “étudiants de Larressore” titulupean aurkiturik eta geroztik Adéma-ren pape-retan nahaurek atzeman nuen —beste askoren artean— kantu beraren aldaki bat, Labayru-ren 4. “Gauontza” sortan argitaratu dudana (2).

Kantu hori baino lehen ordea, beste bat ere egina zuten elkarrekin, beren Larresoroko azken ikasturtean, bi lapurtar bertsolari gaztek, “Betiri Sants” deitu zutena, “erran nahi baita, 1846ean herri hauetan izan zen miseria”, eta Adémak beiratu duen eskuskribuak ekartzen duen bezala, “Jn Bte Eliçamburu eta Gen Adéma” sinatu aintzin, honela dio 24. eta azken bertsoak:

“Phertsutan hasi gare aurthen bi koplari,
Ezagutarazteko mundu guziari,
Zer plantetakoa den Santses de Betiri;
Huntan finitzen dugu zuen zerbitzari.”

Bi kantu horiek eta beste zenbait ere agertu berri dira beren osotasunean, Klasikoak sailean, Ales Bengoetxeak prestatu duen Adéma Zalduburen kantika ta neurtitzen argitalpenean (3).

Hor ageri da ongi, guhaurk genioen bezala nola Haramboure apezak eta haren lagunek beiratu zuten fidelki beren irakaslekide zenak J.B. Camoussarry ziburutarrek (1815-1842) utzi zien ondortotasun poetikoa. Ezen bere paperak eta kahierak halako artarekin apaindu eta begiratu dituen Adémari esker ezagutzen baititugu haren bertsoak, ohartzen gara,

(2) “Iparraldeko...”, P. Charritton, *XIX. mendeko olerki-bertsogintza*, 1990, “Gauontza sorta”, 4., Labayru, Bilbo, 51, 52. orr.

(1789-1850), Actes du Colloque International d’Etudes Basques “Quelques chansons basques de la première guerre carliste”, J. Haritschelhar, *Euskal Herria*, 1973, Bordeaux, Musée Basque Bayonne, 1978, 223-224. orr.

(3) “Kantikak eta Neurtitzak”, G. ADEMA-ZALDUBY, 1991, A. Bengoetxea, Klasikoak, 1991, 194-201, orr.

1840-1850 urteetan, Larresoroko euskalzaleek miresten, kopiatzen, ikasten eta imitatzen zituzten euskal olerkiak, Camoussarry-ren olerkiak zirela. Erran dugu gure bertsolari gazteek, Elissamburu, Adéma eta Gorostarsouk beste iturbururik ere bazuketela: oroit gaitezen, Hazparneko Katxok bertsoak eman zizkiola 1820-eko (?) goseteari (4) eta Adémak xahartu-ta kondatu zuenaren arabera, 1945-46 ean, Haramboure buruzagiak Iparragirre ekarrerazi zuela Baionatik Larresororat, ikasleen aintzinean kantuz hartzera, horrek erran nahi baitu nik uste, Zumalakarregi ta haren gizonen ta haren balentrien berri bazuketela Larresoroko ikasleek (5), Camoussarry-ren kantua entzun gabe ere.

Azkenik aitor dezakegu beste euskal idazle aintzek bezala —Mogel eta Iturriaga Hegoaldean, Goyetche eta Oxobi Iparraldean— gure bi Larresorrek beste literaturetan bilatzen zituzten ereduak ez zirela baitezpada maila goienekoak, baina soil-soilik alegien mailakoak. Gehiago oraino azkenera, eta landuaren landuz, grazia apur bat emaiten badiote gure Adémak eta Elissamburuk, sariak edekitzerainokoan, 1862 an “Apexa eta lorearekin”, Elissamburuk, 1873 an “Bildotsa eta Otsoa” eta “Belea eta Axeria”-rekin (6), Adémak, aitortu behar da utzi dizkiguten hastapeneko aldakiak, “La Fontaine”-n kalko hutsak direla (7).

“Azkarrenek dute arrozina beti,
Esplikaturen dut gauza hau laburki...” (Elissamburu).

edo

“Flakoaren kontra indarra duenak,
Arrozoinak ditu beti azkarrenak” (Adéma).

Beste gaziarik du egia erran 1873.eko aldakiak honela hasten denak:

“Primadera goiz batez, xirripa batera,
Ama gabe bildotsa gan zen edatera...”.

azkenera uzten duelarik erakaspena:

“Azkarrak duenean partida flakoa,
Hauzia zoinena den erran gabe doa...”.

Baina zorigaitzez, horretan uzteko partez —apezak azken hitza bere behar-bere katixima luzatzen du gero:

(4) “Frantzian zer den gertatu...”, 1900, M. Etcheto-Katxo Hazparnekoa, *Zazpiak bat, eskualdun kantuak*, Buenos-Aires, 52-54. orr.

(5) “Azpeitia, Les Fêtes Basques de 1893”, *Charles Bernadou*, 1894, Bayonne, 72-73. or.

(6) G. ADEMA-ZALDUBY, op. cit. 109. & 111. orr.

(7) Ikus urrunago G. Adéma-Zalduby ren eskuskribuetarik, Senpereko Dourisboure familiari esker, kopiatu ditugun bi aldakiak.

“Otsoak bildotxari egin zioena,
Jainkorikan ez balitz, nork liro kondena?”.

Artetik erraiteko, Juan Antonio Mogel batek, apeza izanagatik hau ere, beste amaiera ustegabekoa eransten dio ipuinari: ea zer deritzaizuen?

“Eta bertan helduta gura eban egin
Mila zati ta piska lau letaginekin.
Honetara joiala bertan da agertuten
Eiztari bat eta *dau bala bigaz ilten*:
Halan kendu eutsazan gure Jaungoikuak
Otsuari bildotsa jateko goguak!” (8).

Baina bego behin bazterrera, justiziaren egiteko grinak, euskaldun batzuen bihotza gaintitzen duelako historia hori. Alta bazuen Camoussarry-k ere olerki lazgarri bat “Mendekioa” deitua. Baina ez dugu horren kopia-rik aurkitzen Larresoroko Adémaren lorategian. Hor daude aldiz “Donibane Lohizuneko gizon gazte baten heriotzeaz” Ziburutar apez gazteak ontu bederatzi bertsoak (9). Elissamburuk hain zuzen gai bera hautatu zuen 1860an Urruñako euskal bestetan lehen saria ereman zuelarik “Gazte hiltzera doana” izeneko kantuaekin. Gratien adiskideak irriño batekin egin zukeen bezala, guk ere parean jar genitzake bi kantuetako lehen bi lerroak:

“Hemeretzi urteak ez ditut orainik
Eta hurbildua naiz hobirat jadanik...” (Camoussarry).

eta

“Hogoigarren urtera ari naiz hurbiltzen
Eta nere oinetan tonba dut ikusten...” (Elissamburu).

Baina uste dut, ixilik egon bazen ere, orduan berean Otxalderen herrirat izendatu zuten erretor gaztea, handik hamabost urteen buruan, keinu xorrotx bat igorri nahi izan ziola honek bere bertsolarikide ohiari, “Betirisants” izenarekin eta “Utsalegi” sinaturik, errepublikaren kontrako bertso lerro bortitz bat aurkeztu zuelarik 1875ko euskal bestetara (10).

1879ko euskal jokoetan, Donostian, izan zuen Adémak erantzuna, Elissamburuk, “Lehen eta orai”-ekin, zinez polliki emana, bere adiskide apezari “Jainko legea” oroitarazi behar balio bezala.

(8) Juan Antonio Mogel-en alegiak, *Poesía bascongada*, 1987, “Otsua eta Bildotsa”, J. Kortazar & M. Billelabeitia-ren edizioa, Bilbo, 78-79. orr.

(9) (1815-1842), “Una primera aproximación a su vida y a su obra”, J.B. Camoussarry, 1988, M.G. Artola-Cornu, *A.S.J.U.*, Donostia, 421 & 431. orr.

(10) G. ADEMA-ZALDUBY, op. cit. 158-161. orr.

Baina bizitzeak elkarretarik urrundu bazituen gero Adéma eta Elissamburu, Larresoroko adiskide xaharrak, hona non heriotzeak berriz hurbilduko dituen: 1890.eko uztailean, Gratien Adéma, Atarratzeko apez-nausia, apezpikuak izendatzen du, Baionako katedraleko kalonje, eta ondoko urtean Jan-Battit Elissamburu hil zorian gertatzen delarik, bere Sarako herrian, berehala badoakio Baionatik laguntzera, Gratien apeza, bere adixkide xaharra.

Ondorioz badirudi orduan, Adéma kalonjea ez zela bakarrik Elissamburu aspaldiko lagunarekin baketu, baina adiskidetu zela ere, Guilbeau, eta Elissambururen lagun errepublikazale euskaldun buruzagi batzuekin bederen, ezen hortik hara, eta bururaino, ikusiko ditugu Adéma “xuria” eta Guilbeau “gorria” eskuz-esku lanean, Hendaia eta Hondarribiako euskal ortografiaren aldeko biltzar famatuen antolatzen, 1901 eta 1902 an; Euskalzaleen Biltzarraren sortzen, eta honen buru bezala Zalduby, eta idazkari, Martin Guilbeau jartzen (11).

Erran genezake azkenean, Gratien Adéma eta Jean Baptiste Elissamburu euskaltzale gazteen artean Larresoron, 1845-46. urteetan sortu adixkidantza aberatsak, bere gorabehera guzien gatik, eman zituela heriotzearen haraindiraino emaitza oparoak.

(11) MARTIN GILBEAU (1839-1912) Urruñan sortua, 1869.an Donibane Lohizunen mediku jarria gero Donibaneko auzapez sartua, 1878.tik 1888.arte, gazterik euskaltzale eta errepublikazale bezala ezagutua; Jose Manterolaren lankidea, Elissambururen adiskidea eta Gratien Adéma-rekin batean Euskalzaleen Biltzarraren sortzailea.

ERANSKINAK

I

OTSOA ETA BILDOTSA

Azkarrenek dute arrozoina beti

Esplikaturen dut gauza hau laburki.

Bildots inozent bat egarritu-eta,
 Xirripa batean edaten hasten da,
 Otso bat heldu da denbora berian,
 Estomaka arin, gosiak errabian:
 “Pendant tzarra —dio bildots gaixoari,
 —Zertako zikindu derautak ur hori?
 Gaixtakeria hoi behar duk pagatu.”
 —“Jauna ez zinuke behar hasarratu,
 Hogoï pausuz zutaz beherago nintzen,
 Eta ez nerautzun nik ura zikintzen.”
 —“Zikindu duk, —dio bestia kruelak,
 —Eta jaz egin tuk hire egin ahalak,
 Galarazi nahiz nere ohorea,
 Orai zuzen zautak hire punitzea.”
 —“Orduan oraino bizi ez banintzen
 Nondik zure kontra deus egin nezaken?”
 —“hire anaia duk, hi ez balin bahaiz!”
 —“Ez dut anaiarik, ume bakarra naiz.”
 —“Hi ez balin bahaiz, ez anaia ere,
 Bazakiat, hire aita duk bedere,
 Zuen xakur, artzain eta ahaidiak,
 Nere kontra mintzo zarete guziak,
 Asa! oraikotik, jadanik ordu duk,
 Hire hobonentzat pekatu behar tuk.”
 Orduan mustroak bere errabian,
 Hartzen du bildotsa haginaren artian,
 Eta erematen desertu batera,
 Umei emateko, puskatuz, jatera.

J.B. Eliçamburu

II

OTSOA ETA BILDOTSA

Flakoaren kontra indarra duenak,
Arrozoinak ditu beti azkarrenak.

Bildots ttikitto bat behin edatera,
Bakarrik joana zen xirripa batera;
Otso bat heldu da denbora berian,
Estomaka arin, gosiak errabian,
“Pendart tzarra, —dio bildots gaixoari—
Zertako zikindu derautak ur hori?
Gaixtakeria hoi behar duk pagatu.”
—“Jauna, ez zinuek behar hasarratu,
Hogoi pausuz zutaz beherago nintzen
Eta ez nerautzun nik ura zikintzen.”
—“Zikindu duk, —dio otsoak oihuka,
Hori ez zakala nere bistan uka!
Uste duka naski nik ez dakitala,
Neretzat zer nahi jaz erran dukala,
Ene ohorea nahiz galarazi!”
—“Orduan oraino ez banintzen bizi,
Nola nahi duzu, hori egin nezan?
Ez naiteke hortaz ni hobendun izan.”
—“Hire anaia duk, hi ez balin bahaiz!”
—“Ez dut anaiarik, ume bakarra naiz!”
—“Hi ez balin bahaiz, ez anaia ere,
Bazakiat, hire aita duk bedere,
Aintzin hortan ere hire ahaidiak
Nere kontra mintzo zitukan guziak!
Asa, oraikotik behar tuk pekatu,
Ezen sobra daiat jadanik barkatu!”
Orduan otsoak, bere errabian,
Hartzen du bildotsa haginaren artian
Eta eremaiten oihanpe batera,
Umei emateko puskatuz, jatera.